

Pál János

A dél-erdélyi unitárius egyház helyzete és önszerveződési stratégiái 1940–1944 között

Bevezető

1940. október 2-án Árkosi Tamás aranyostordai esperes Fekete Lajos ürmösi lelkészhez intézett levelében a következőképpen értékelte a második bécsi döntést. *„Nem leszünk mi Fiam életképesek, mert az új Trianon – félek – vérünket vette. Ott mind számolhatunk 50 eklézsiánál is többet, mert a valóság az, hogy azokból 20–30% ha életrevaló. A végek mind letöredeznek. Bukarest, Brassó, a Zsil völgye, a havas és az alföld mind egy szálig fuccs. Tanítók nélkül nincs iskola, s iskola nélkül nincs igazi gyermeknevelés. [...] Szerencse, hogy van gutaiítés is, amit szintén be lehet venni a költségvetésbe.”*¹

Dolgozatunkban – a dél-erdélyi unitárius egyházrész történetének rövid ábrázolásán keresztül – két kérdést szeretnénk megválaszolni: a) indokolt, megalapozott volt-e Árkosi félelme, negatív jövőképe? b) Milyen stratégia mentén próbált a Kolozsvárról kinevezett vezetőség eleget tenni a kihívásoknak, az előrelátható nehézségeknek, továbbá melyek voltak azok a lehetőségek és korlátok, melyek meghatározták mozgásterét?

Kijelölt célunkat három ponton keresztül próbáljuk megragadni: az események hátterét képező és azt befolyásoló magyar és román nemzetépítési stratégiák; a folyamatok irányát jelző 1940–1944 közötti helyzetkép; az útkeresés, az önszerveződési kísérletek.

Ellentétes nemzetépítési stratégiák ütközéspontjában

A második bécsi döntéssel Hitler – legalábbis a háború végéig – lezártnak és megoldottnak tekintette a közép-kelet-európai térség stabilitását és egyben a német érdekeket veszélyeztető magyar–román területviszályt. Ez a Budapest által is felismert realitás, valamint a további revíziós célok a magyar kormányt egyrészt a Romániával fennálló feszültség enyhítésére, a kétoldalú kapcsolatok konszolidálására sarkallták, másrészt a románsággal szemben visszafogottabb nemzetiségpolitika alkalmazására késztették a dél-erdélyi etnikai viszonyok megőrzése végett.

Ezzel a stratégiával Románia egy teljesen ellentétes töltetű politikát állított szembe. Mivel a bukaresti vezetés célja Észak-Erdély mindenáron való visszaszerzése volt, első-

rangú feladatának tekintette a Magyarországgal fennálló viszonyban a feszültség fenntartását. Berlin felé ezzel azt üzenté, hogy a második bécsi döntés nem vezetett el a térség stabilitásához, így a döntés újragondolása és megváltoztatása teljesen indokolt. Ezzel párhuzamosan erőteljes, központilag irányított kampány indult meg Dél-Erdély magyar közösségeinek ellehetetlenítésére és elüldözésére. Paradox módon ez utóbbi törekvése tökéletesen kiegészítette az előbbit, ugyanis a magyar fél, más eszközök hiányában, az ellensúlyozás céljából maga is többször élt a retorzió lehetőségével. Ezt pedig a román propaganda kiválóan mediatizálta a már említett (instabilizációs) célkitűzései érdekében. A dél-erdélyi magyarság elleni diszkriminatív intézkedések tehát egyszerre szolgáltak külpolitikai és nemzetépítési célokat.² Ebből fakadóan a Kolozsvárról kinevezett egyházvezetésnek egy meglehetősen ellenséges politikai légkörben kellett megszerveznie a hatalmi központ nélkül maradt dél-erdélyi unitárius egyházközségek életét.

Az egyház életében érvényesülő folyamatok

Az egyház életében érvényesülő tendenciák feltérképezéséhez három tényező – a felekezeti oktatásügy, a lelkészek helyzete és a demográfiai folyamatok – megvizsgálását tartottuk szükségesnek. Az alábbiakban e három terület főbb jellegzetességeit vesszük szemügyre.

a) Felekezeti oktatásügy

Bár a rendelkezésünkre álló források szegénysége miatt a dél-erdélyi unitárius felekezeti oktatás csak nagyvonalakban rekonstruálható, mégis világosan kihámozhatóak azok a folyamatok, amelyek az egyházi nevelésügyet a vizsgált időszakban jellemezték.

1940. augusztus 30-ig az unitárius felekezeti oktatás a terjeszkedés, bővülés lehetőségeit kereste, és ismereteink szerint az erre irányuló törekvéseinek gyakorlatba ültetésére konkrét lehetőség is mutatkozott.³ Erre a feltevésre abból következtethetünk, hogy 1940 nyaráig hét – később Romániában maradó – egyházközség kapott elvi beleegyezést iskola felállításra. A bécsi döntéssel azonban ez a tendencia megfordult, és a Brassóban megjelenő *Unitárius Jövendő* c. lap szeptember-októberi számában ismertetett adatok a területvesztés szenvedett Románia magyarságpolitikájának szigorodását, radikalizálódását tükrözték.⁴ A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a hét egyházközség közül csupán három (Lupény, Petrozsény és Brassó) kapott zöld utat az oktatási tevékenység beindítására. Ráadásul Brassótól a tanévkezdés előtt ezt a jogot megvonták.⁵

1940 őszen végül 12 felekezeti iskolában⁶ kezdhette meg oktatói tevékenységét a dél-erdélyi egyházrész, miután Brassó helyét Magyarországnak vette át.⁷ A következő, 1941/1942. tanévre ez a szám 10-re csökkent azt követően, hogy Lupény és Szind az oktatói tevékenység felfüggesztésére kényszerült. Az előbbi gyermek-, az utóbbi pedig tanítóhiány miatt volt kénytelen ezt cselekedni.⁸

A pedagógushiány pótlása egyébként már 1941 nyarán komoly gondot okozott a tordai egyházvezetésnek. Az ebben az időszakban befutott jelentések szerint az új tanév kezdete előtt csupán Mészkon és Magyarsáron volt rendezett a tanerők kérdése, és mindössze három egyházközségben (Alsófelsőszentmihály, Dicsőszentmárton, Magyarszovát) mutatkozott valós lehetőség a megüresedett állások betöltésére.⁹

Az 1942/1943. iskolai évben az unitárius oktatásügy további kényszerű zsugorodást szenvedett, mivel az ebben a tanévben induló tíz iskola közül Petrozsény már nem rendelkezett nyilvánossági joggal.¹⁰ Vagyis a gyakorlatban kilenc iskola működött törvényes keretek között. A nyilvánossági jogot veszített tanintézetek táborát gyarapította 1943 nyarán Magyarzsákod és Küküllődombó, annak következtében, hogy egyikük sem rendelkezett államilag elismert tanerővel.¹¹ Az 1943/1944. tanévre újabb leépítésekre került sor: Magyarzsákodon tanító-, Petrozsényben pedig tanulóhiány miatt kellett beszüntetni az oktatást.¹² További zsugorodás jelentkezett Magyarsáron, ahol a Vallásügyi Minisztérium a III. és IV. elemista növendékek állami iskolába való átírását rendelte el második tanerő hiányára hivatkozva.¹³ Mindeközben a négy év alatt egyetlen tanintézet sem létesült, az iskolák közül pedig egyiknek sem sikerült visszazereznie elveszített nyilvánossági jogát.¹⁴

A dél-erdélyi unitárius oktatásügyben érvényesülő folyamatok legmarkánsabb vonása tehát a folyamatos és gyors leépülés volt. Ez egyértelműen kimutatható a tanintézetek számának alakulásából: 1944 nyarára a 12 iskola közül már csak nyolcban folyt oktatási tevékenység (33,34%-os veszteség). Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Küküllődombótól az 1942/1943. tanév végén megvonták a nyilvánossági jogot, akkor ezt a számot hétre vagyunk kénytelenek csökkenteni. – vagyis a dél-erdélyi unitárius iskolahálózat tulajdonképpeni vesztesége 41,67%-os volt.

A felekezeti oktatás másik jellegzetességét a nagyfokú *bizonytalanság, krízisállapot* és a *kényszermegoldásokhoz* való folyamodás képezte. Ezt a roppant kedvezőtlen állapotot mindenekelőtt a repatriálás miatti – és a hatóságok által nagyszerűen kiaknázott – krónikus tanítóhiány váltotta ki. Az ezen a téren mutatkozó szinte áthidalhatatlan problémáról tanúskodnak azok a források, melyek szerint az 1943 nyarán a *Déli Hírlapban*, a *Szövetkezésben* és az *Erdélyi Gazdában* meghirdetett állásokra egyetlen pályázat sem érkezett be Tordára.¹⁵ A szakemberhiányt a többnyire indokolatlan állami intézkedések tetézték: a tartományi tanfelügyelőségek és a Vallásügyi Minisztérium több felekezeti tanítótól megvonta a működési engedélyt.¹⁶ A pedagógushiány különben kiváló ürügyet teremtett Bukarest számára a felekezeti oktatás elsorvasztására. Az államilag akkreditált tanszemélyzet hiánya ugyanis lehetőséget nyújtott a tanügyi minisztériumnak, hogy a magánoktatási törvény 63. paragrafusának c) pontjára (a működési engedély nélküli tanszemélyzetre) hivatkozva, egyes iskolák nyilvánossági jogát megvonja, mint például Küküllődombón vagy Magyarzsákodon.¹⁷ Egy másik megszorító intézkedést (működési engedély megvonása tanítónőtől) az elemi iskolai törvény 55. paragrafusának azon rendelkezése jelentette, amely két tanerős iskolában az egyik állás férfi tanítóval történő betöltését írta elő.¹⁸ Az oktatás folytonosságát a tanítók munkaszolgálatra való behívása is akadályozta.¹⁹

b) A lelkészek helyzete

Forrásaink szerint a dél-erdélyi lelkészek sorsa a magyar és a román politikai, nemzetépítési célkitűzések alakította kényszerpályán mozgott, személyük közvetlen eszközként szolgált az Erdély birtoklásáért folytatott küzdelemben. A lelkészek politikai eszközzé való leminősítésének egyik legartikuláltabb területe a kölcsönösségen alapuló revánspolitika volt. Markáns példa erre például Gál Miklós főgondnok esete, akit 1942. június 8-án tartóztattak le a román hatóságok, megtorlasként egy kolozsvári román bankár letartóz-

tatása miatt.²⁰ Gál ügye azt is jelzi, hogy a dél-erdélyi magyar társadalom meghatározó szereplőit mindkét oldal megkülönböztetett figyelemben részesítette. Nem véletlen tehát, hogy a valutaüzérkedés miatt letartóztatott bankárra Bukarest Gál őrizetbe vételével válaszolt, helyesen érzékelve Budapest prioritásait. Számításai beváltak, hiszen a magyar fél rögtön jelezte, hogy Gálért hajlandó szabadlábra helyezni a bűncselekményét bevalló bankárt.²¹ A kölcsönösségi politika logikáját követette egyébként az egyház vezetősége is: a magyar hatóságokhoz intézett több beadványában román lelkészek letartóztatását követelte lelkészeinek szabadlábra helyezése végett.²²

A kolozsvári egyházpolitikának a magyar külpolitikai irányelvekhez való idomulása több példával igazolható. Az egyik ilyen eset a tíz év hivatalvesztéssel is sújtott Gombási János aranyosrákosi lelkészé, akinek egy román politikai fogollyal való kicserélését folyamatosan követelte az egyház. Egyéves börtönbüntetése lejártakor azonban a magyar külügyminisztérium azzal a megkereséssel fordult Józán Miklós püspökhöz, fontolják meg kérésüket, „[...] mert minden egyes lelkész kicserélése a dél-erdélyi magyarság további gyengülését jelenti.”²³ Ha lehetséges – állt a leiratban –, kíséreljék meg újból visszahelyezni lelkészi állásába, ha pedig nem, próbáljanak valami más közhasznú foglalkozást találni számára.²⁴ Válaszában az Egyházi Képviselő Tanács (EKT) elfogadta a javaslatot, de csak azzal a feltétellel, ha sikerül Gombásinak olyan állást biztosítani, amely nemcsak anyagi, hanem „erkölcsi és lelki egzisztenciát” is szavatol számára – ha nem, akkor fenntartja a lelkész kicserélésének igényét.²⁵ A magyar kormány politikája határozottabb formában jutott kifejezésre a hat hónapra elítélt Lőrinczy Dénes tordai lelkész esetében, akinek kicserélése elől a külügyminisztérium egyértelműen elzárkózott.²⁶ Az egyházpolitikai és a magyar nemzetpolitikai célkitűzések közötti hasonlóság nem önkorlátozást, az önálló mozgáster feladását, hanem azonos érdekközösséget jelentett. A egyház stratégiája, akárcsak az államé – amely megtiltotta a lelkészek és tanítók indokolatlan áttelepedését –, a határmódosítás előtti állapotok konzerválását tekintette elsődleges célkitűzésének. Ezért már 1940. november 7-én büntetőeljárást helyezett kilátásba az állásaikat indokolatlanul elhagyók ellen, 1941. augusztus 22-én Lőrinczy Géza bukaresti lelkész kérését pedig azért utasította el – a lelkészhiányra való hivatkozás mellett –, nehogy ezzel precedenst teremtsen mások számára.²⁷ Magyar oldalról tehát a lelkészek helyben maradásának akarata érvényesült a távlati revíziós célok szem előtt tartásával.

Román részről ugyanakkor a megfélemlítés és a lelki összeroppantás szándékának súlya nehezedett a lelkészekre. Az állandó hatósági zaklatások és hadbírószági eljárások (1940–1944 között hét lelkész ellen) – Józán Miklós püspök és Gelei József főgondnok Kállay Miklós miniszterelnökhöz intézett beadványa szerint – a román kormány „magyartalanító” politikáját szolgálták. „A rendszeresen gyakorolt s megszervezetten minden lelkész számára kijáró egyszeri meghurcoltatás következménye, hogy nyugtalanított, szidalmazott, nyilvánosan csendőr által kísért és bántalmazott lelkészeink, a kétségtelen kimenetelű hadbírószági tárgyalások elől nagyobb számban menekültek át a határon.”²⁸ A katolikus és református információkra hivatkozó beadvány szerint az unitárius közösség és lelkész „megkülönböztetett módon van kiszemelve a legkülönbözőbb román atrocitásoknak.”²⁹ Ennek magyarázata, hogy „Délerdély elszakításával legfájóbb pontja lett a magyar nemzetnek Aranyossszék egységes székely tömbjének a leszakítása, fennhangon legtöbbet Aranyossszék elvesztéséért jajgattunk s unitárius egyházunknak

éppen Aranyosszékre esik a legtöbb egyházközsége. Lényegében tehát a román terror Aranyosszéket akarja elnémítani és megfélemlíteni, amidőn onnan az unitárius papokat válogatja ki, hurcolja el a községekből és űz rajtuk kegyetlenkedéseket."³⁰ A hatósági zaklatás legkirívóbb esete a Weress Béláé volt, akit közel három év alatt huszonnyolcszor idéztek hadbíróság, ötször pedig polgári bíróság elé.³¹ A módszer hatékonyságát bizonyítja, hogy 1940–1944 közt számos lelkész hagyta el állomáshelyét és telepedett át Magyarországra, hatósági terrorra hivatkozva.³² Tudomásunk szerint 1940–1944 között mintegy 17 lelkéssel szemben alkalmaztak diszkriminatív bánásmódot. A határrevízióval elindult folyamatokat különben világosan tükrözi egy 1942 novemberéből való forrásunk. Ennek adatai szerint 1940 augusztusában 47 rendes és öt segédlelkész tartózkodott a dél-erdélyi egyházrészén. 1942. november 7-re számuk 38 rendes és egy segédlelkészre csökkent. Közülük hat rendes és három segédlelkész Magyarországra telepedett át.³³ Természetesen voltak, akik indokolatlanul hagyták el állomáshelyeiket; csoportjukba elsősorban a második bécsi döntés pillanatában áttelepedők tartoztak. A megüresedett lelkészi állások növekvő számát a hadbíróságok hivatalvesztést kimondó ítéletei is fokozták (négy eset).

c) Népesedési folyamatok

Egy 1940 szeptemberéből származó, 1938-as adatokkal operáló kimutatás szerint a dél-erdélyi unitárius közösség – három egyházközség kivételével (Derzs, Magyarzsákod, Marosújvár: kb. 1200 lélek) – 29 711 főt számlált. A három egyházközség adatait is hozzáadva, megközelítőleg ahhoz hasonló értéket kapunk (30 911), mint amennyi a marosvásárhelyi zsinati főtanács jegyzőkönyvének kimutatásában áll. Ez a szakadás pillanatában 30 598-ra becsülte dél-erdélyi hívei számát.³⁴ Ehhez közelálló adatokat közölt a *Keleti Újság* 1940 novemberében, valamint a Vallásügyi Minisztériumhoz 1942. január 2-án felterjesztett egyházi kimutatás. Előbbi körülbelül 30 000-re becsülte a Dél-Erdélyben élő unitáriusok számát.³⁵ Utóbbi 8815 családot (30 303 személyt) említett, azzal a megjegyzéssel, hogy ez a szám nem tartalmazza a Bukarestben és Ókirályságban élő hívek számát.³⁶ A rendelkezésünkre álló adatok szerint tehát a dél-erdélyi unitáriusok száma a bécsi döntés pillanatában a 30 500 – 31 000-es értékek között mozgott.

Ez a szám a későbbiekben drámaian csökkent 1944 őszéig. Bár pontos kimutatásaink nincsenek, a repatriálás méreteinek érzékeltetéséhez mégis némi támpontot nyújtanak a rendelkezésre álló töredékes utalások. 1945. április 12-én a nagyenyedi lelkész a következőket jelentette. „Az elmúlt négy esztendő alatt egyházközségeim lélekszámban igen nagy változás állott be. Lefogytunk, helyenként egészen. Leányegyházközségeink lélekszáma fogyóban, szórványaink elenyésztek az idők nagy sodrában. Míg az 1939. évben az összlélekszám 919 lélek, az 1944. év végén összes szórványokkal együtt a lélekszám az 500 alá zuhant le.”³⁷ A lélekszámapadás tehát 45,60%-os, még akkor is, ha 500-at számolunk. Magyarországot négy éves vesztesége, az 1938-as lélekszámot (1135) véve alapul, 31,71%-os volt (360 személy).³⁸ Közel hasonló értéket (32,04%) kapunk Ürmös esetében, melynek adatsora a markáns és folyamatos apadást szemléletesen ábrázolja: 1940-ben 287 család (1030 lélek), 1941-ben 267 család (970 lélek), 1942-ben 200 család (700) lélek.³⁹ A teljesen megszűnt bukaresti és aranyosgyéresi egyházközség mellett a

legmagasabb veszteségi értéket Brassó esetében találtuk, ahonnan Fekete Lajos 1943. szeptember 23-án 2/3-os csökkenést jelentett.⁴⁰

Folyamatos, de csökkenő tendenciájú népességapadást jelez a tanköteles diákok lélekszáma, amiből arra következtethetünk, hogy az áttelepedés dinamizmusa 1942-ben tetőzött, azt követően pedig veszített intenzitásából.⁴¹ Zavaróan hat ugyanakkor, hogy a tankötelesek esetében a csökkenés jóval mérsékeltebb volt (5–8%-os) a fentiekben bemutatott adatokhoz képest. Ezt az ellentmondást csupán azzal magyarázhatjuk, hogy az elvándorlás elsősorban a felnőtt (férfi) lakosságot érintette. Ezen állításunkat támaszthatja alá a két unitárius főgimnáziumba beiskolázott menekült gyermekek számaránya, amely megközelítőleg hasonló értékeket (Székelykeresztúr: 6,86%; Kolozsvár: 10,80%) mutat, mint a dél-erdélyi tankötelesek csökkenési aránya.⁴²

Az elvándorlás méreteiről, mint már jeleztük, csupán hozzávetőleges és pontatlan információk állnak rendelkezésünkre. Árkosi Tamás 1942. november 17-i jelentésében általános elnéptelenedésről beszélt.⁴³ Adatai szerint 1940-ben a lélekszám 29 361 volt, ami 1941 végére 25 420-ra csökkent – vagyis az apadás egy év leforgása alatt 3941 főre rúgott. 1942-ben az áttelepedők számát több mint 2000-re becsülte.⁴⁴ Adatai szerint tehát az unitáriusok száma 1942 végén 23 420 főnél kevesebbet számlált.

Mindent összevetve úgy gondoljuk, az unitárius egyházközségek átlagvesztesége a 30–40%-os értékek között mozgott. Valahova ebbe a sávba szorítható be az összlélekszám csökkenése is, figyelembe véve, hogy az Árkosi által közölt adatok szerint 1942 végére a romániai unitáriusoknak 20,24%-a telepedett át Magyarországra.

Kényszerpályás önszerveződési kísérletek, az egyházi élet megszervezése és működtetése

1940 augusztusát követően a tordai egyházvezetés figyelme két területre összpontosult: a közigazgatás megszervezésére, működtetésére, valamint az utánpótlás kérdésének orvoslására. Mozgásterét, önszerveződési törekvéseinek eredményességét alapvetően két tényező határozta meg: az állam és az egyház viszonya, valamint a hívei körében zajló népesedési folyamatok.

A hatalom tényezője, az állam és egyház viszonya

1940–1944 között az állam–egyház viszonyrendszerét a totalitárius államberendezkedés természete és az egyház biztonságpolitikai tényezővé való átminősítése határozta meg. A gyakorlatban ez szigorú hatósági felügyeletet, teljes körű alárendeltséget, valamint az egyház mozgásterének, önszerveződésének korlátozását, a társadalmi súlyának, befolyásának csökkentésére való törekvést jelentett.

Az egyház társadalmi súlyának minimalizálására az állam 1941-ben és 1942-ben három rendelkezést léptetett életbe. Ezek egyfelől az egyházi tisztviselők gazdasági, politikai és társadalmi életből való kiszorítását írták elő, másfelől pedig az egyházi szervezkedést korlátozták az államellenesség tágan értelmezhető fogalmával.⁴⁵ Az általános korlátozások mellett természetesen léteztek kizárólag etnikai indíttatású elszigetelő lépések is: az egyházi kiadványok megjelentetésének akadályozása,⁴⁶ az egyházi szervezetek működésének tilalma.⁴⁷ Ebbe a kategóriába sorolhatjuk a lelkészek elleni hadbíróági

eljárásokat is, amelyek segítségével hosszabb vagy rövidebb időre sikeresen kikapcsolhatták őket a közösségi életből. A cenzúra mellett⁴⁸ az állam totális ellenőrzésének igénye az egyházi élet minden területén egyértelműen tetten érhető. Az egyik legmarkánsabb megnyilvánulási formáját ennek a törekvésnek az egyház különböző strukturális szintjeit (a népesedési adatokat, az egyházi intézmények gazdasági, vagyoni helyzetét) monitorizáló lépések jelentették.⁴⁹ De hasonló célzattal születtek meg azok a rendelkezések is, amelyek külügyminiszteri engedélyhez kötötték az idegen országban lakók, illetve a Magyarországra átköltözött személyek részére kiállítandó igazoló iratok kiadását.⁵⁰ Állandó és szigorú felügyelet alatt álltak továbbá az egyházi ügyintézés ellátni hivatott különböző fórumok, melyek gyűléseinek jegyzőkönyveit – az ostromállapot bevezetése után – általában bekérték a rendőrségi hatóságok.⁵¹ Állambiztonsági tényezővé lépett elő 1943-ban a lelkészkievezések ügye is. A Vallásügyi Minisztérium 15064/1943. sz. rendeletével előírta, hogy a kinevezési vagy áthelyezési dokumentációkhoz az illetékes állambiztonsági hivatal igazolását is csatolni kell, megbízhatóság tárgyában.⁵²

A szigorú felügyelet mellett az önkényes beavatkozás és alárendelés nyomaival is gyakran találkozhatunk forrásainkban. Ilyenek voltak a hadigazdálkodásban való részvételre felszólító utasítások, pl. vashulladék-gyűjtési akciók támogatása, visszacsatolási kölcsön jegyzése a köztisztviselői fizetések terhére, adományozás a hadsereg részére. Az állami önkény radikálisabb formáját ezen a területen a rekvirálások, ingatlanfoglalások képezték.⁵³ A beavatkozás nem kímélte természetesen az egyház liturgikus életét sem.⁵⁴ Egyszerű végrehajtó szervvé való átminősítést és nem partneri viszonyt tükröznek azok az átiratok, melyekben az állam különböző programjainak megvalósítására igényelt támogatást.⁵⁵ Az alárendeltségi viszonyt tükrözik az alsóbb szintű kapcsolatok is. 1941 januárjában az Elnöki Értekezlet a komjátszegi üresen maradt paplak egyes bútordarabjainak a községi hatóságok általi eltulajdonításának ügyét az alábbi lakonikus következtetéssel zárta: „*Értekezlet tudomásul veszi a jelentést, de a mai körülmények között nem tart célravezetőnek semmi ellenlépést, mert a kellemetlenségen kívül semmi egyebet elérni nem lehet.*”⁵⁶ A kormányzati jóindulat hiányára mutat továbbá a tanítók és a központi tisztviselők államsegélyének elmaradása.⁵⁷

Demográfiai tényező

Számtalan adatunk van arra nézve, hogy a határrevízió nyomán fellángolt hisztérikus és diszkriminatív román nacionalizmus állandósult, és szinte elviselhetetlen lelki és egzisztenciális terheket rótt a bécsi döntéssel állambiztonsági tényezővé átminősített⁵⁸ romániai magyar közösség vállaira. Forrásaink szerint a legsúlyosabb problémákat a gazdasági ellehetetlenítés, a magyar nyelvhasználat tiltása, üldözése, valamint a hadbírósi eljárások és hatósági zaklatások (munkaszolgálat, közmunka, munkaeszközök rekvirálása, stb.) képezték.⁵⁹ A helyzet súlyosságát sok esetben az észak-erdélyi menekültek és a sajtó, illetve a felülről jövő propaganda által feltüzelt román lakosság atrocitásai is fokozták. 1941 elején Szathmáry János kolozsvári egyházi jogtanácsos a következőképpen jellemezte a dél-erdélyi egyházvezetés lelkiállapotát a feleki határnál lezajlott találkozás után. „*Nagy akarattal szeretnék magukat tartani, erősek akarnak maradni, azonban a körülmények és nehézségek rájuk nehezedő súlya mintha kezdené megtörni még a legerősebbeket is. Pataki afia [azaz: atyafia – P. J.], aki talán lelki alkánál fogva a leginkább állta ezt a nehéz harcot, amit meg kell vívniok, külsőleg*

*is mutatja, hogy minden határon túli magyarra emberfeletti feladat hárult, amelynek súlya meggörnyeszi még a legerősebbet is. [...] Egy bizonyos, hogy ha a mindennapi reménykedés nem erősítené őket, ami velük együtt minket is táplált 22 éven keresztül, akkor nagy szerencsétlenség szakadna úgy egyesekre, mint az Egyházra. A legnehezebb kisebbségi sorsot talán éppen most viselik.*⁶⁰

A diszkriminatív bánásmód természetesen óriási felhajtóerőt szolgáltatott az áttelepedéshez, mind az egyházi tisztviselők, mind a hívek körében. Előbbiek elvándorlása az intézmények működtetésében és munkavégzésében idézett elő pótolhatatlan hiányokat, utóbbiaké pedig az egyházi élet minden szegmensében. A hívek Magyarországra telepedésének következményeként ugyanis nemcsak iskolák, önálló egyházközségek (Aranyosgyéres, Bukarest) szűntek meg vagy kényszerültek összevonásra, hanem az egyházközségek gazdasági létalapja is veszélybe került. 1941-ben a viszonylag újonnan alakult és vagyonnal nem rendelkező városi gyülekezetek (Brassó, Lupény, Segesvár, Medgyes, Petroszény) nyugdíjjárulékuk csökkentésének kérésével fordultak az EKT Elnökségéhez. Az újraszámolás és a hívek lélekszámahoz való arányosítás azonban az esztendő végére már „általános óhajként nyilvánult meg.”⁶¹ Az elvándorlás és a nehéz gazdasági helyzet a lelkeszi fizetés részét képező természetbeni járulékok apadását is eredményezte.⁶² A hívek gazdasági erejének csökkenését vetítette elő Árkosi 1942 novemberében. Mint mondta, a szükséges építkezési, karbantartási munkálatokat sikerült elvégezni az egyházközségeknek, de „újabb kezdeményezések már nem igen fordulnak elő.”⁶³

Az egyházi élet megszervezése

A határmódosítással kialakult helyzetet az EKT 1940. szeptember 2-án tárgyalta, és két megoldási lehetőséget vázolt. Az optimista forgatókönyv szerint Kolozsvár továbbra is gyakorolni szeretné kormányzati jogát a Romániában maradt egyházzész felett.⁶⁴ Számolva azonban az egységes kormányzás megszűntével, az EKT felhatalmazta Gál Miklós főgondnokot a dél-erdélyi egyházkormányzat felállítására, Torda központtal. Egyházi részről az ügyvezetést Árkosi Tamás egyházi közügyigazgatóra, aranyos-tordai esperesre bízta.⁶⁵ Az adminisztráció megszervezésén túl, Kolozsvár másik igyekezete az egyházi élet zavartalan működésére irányult. Ezért már szeptember 3-án körlevélben szólította fel alkalmazottait, hogy maradjanak állomáshelyeiken, és intsék nyugalomra, önfegyelemre híveiket.⁶⁶ November 7-én pedig fegyelmi eljárás beindítását helyezte kilátásba alkalmazottai áttelepedésének meggátolására,⁶⁷ azt követően, hogy eredménytelenek maradtak a visszatérésre utasító felhívásai.⁶⁸

A dél-erdélyi önálló egyházkormányzat felállítására szeptember 26-án került sor Tordán, a legszükségesebb közigazgatási tisztségek betöltésével.⁶⁹ A legfőbb döntéshozó és végrehajtó szervet a kolozsvári Egyházi Képviselő Tanács Romániában maradt tagjaiból hozták létre Egyházi Képviselő Tanács Torda (EKTT) néven, Gál és Árkosi elnökelete alatt.⁷⁰ Az adminisztráció alsóbb szintjei – bár őket nem érintette a határkorrekció – ugyancsak átszervezésre kényszerültek a hatósági akadályoztatások miatt.⁷¹ Egyházközségi szinten ennek elhárítására hozták létre a Vezérlő Bizottságot, melyben az ügyintézés ellátó testületek vezetőségére ruházták át a végrehajtói hatalmat.⁷² Egyházköri szinten az Egyházköri Közgyűlés Elnöksége irányította és végezte a közigazgatási tevékenységet.⁷³ Legfelsőbb szinten a hetenként két alkalommal ülésező Elnöki Értekezlet látta el

a feladatokat, miután az EKTT ülésezése teljesen kiszámíthatatlanná vált a gyülekezési tilalom és az utazások szigorú korlátozása miatt.⁷⁴ Az átszervezés egyetlen szinten, a legitim kormányzati szervek felállításának területén szenvedett csupán kudarcot. Ennek hátterében – miként Árkosi megjegyezte – a fennálló zavaros közállapotok és az állami gáncsoskodás állt.⁷⁵ A szervezkedés jövőjét illetően Árkosi így nyilatkozott: „arról ma még általánosságban sem beszélhetünk.”⁷⁶ A teljes körű és törvényes intézményrendszer kialakítása tehát egyértelműen külső körülmények függvénye volt. Ezt támasztja alá az 1941. decemberi, javaslatokat kérő, valamint az 1942. június 2-i, főtanácsi tagok megválasztására utasító körirat is.⁷⁷ Mindkét intézkedés az önszerveződési szándékot mutatta, mely külső, állami tényezők következtében feneklett meg. Ez a kényszer és felismerés készítette az 1942. november 17-én ülésező EKTT-t arra, hogy ideiglenes jelleggel felállítsa a legszükségesebb bírósági és közigazgatási szerveket, bizottságokat.⁷⁸

Az átszervezések ellenére, a szigorú gyülekezési tilalom miatt a közigazgatás egyetlen szintjén sem sikerült a zavartalan működést biztosítani. Sok esetben a minimális ügyvitelben is fennakadások léptek fel az egyházi szervek kommunikációjának akadályozásával. Volt rá példa, hogy a tisztújító feladatkört is ellátó köri közgyűlés elmaradása legitimációs problémát eredményezett.⁷⁹ A tilalom szigora vagy lanyhasága a hatóságok hozzáállásától is függött. Így például 1942-ben a felsőfehéri körben szinte mindenhol megtarthatták az évi esperesi vizsgálószékeket, a küküllői és torda-aranyosiban ellenben el sem kezdhették.⁸⁰ Az ebből származó fennakadásokat az Elnökség kétféleképpen igyekezett kivédeni: az iratok esperesi hivatalokhoz való beküldése, vagy az „egyszemélyes” esperesi látogatások révén.⁸¹ A kommunikációs zavar mellett további nehézséget jelentett az egyházi ügyvitel számára az állandó személyzethiány, amit az áttelepedés, a kötelező munkaszolgálat, a hadbíróági eljárások okoztak.⁸² A központi igazgatásban a személyzethiányt az anyagi alapok hiánya is súlyosbította, Bukarest ugyanis nem volt hajlandó államsegélyt biztosítani.⁸³ Az ezekből fakadó súlyos hiányosságok következtében a központi adminisztráció a minimális feladatvégzésre volt kénytelen berendezkedni, ami természetesen a munkavégzés minőségének rovására ment.

A tordai központ eredményes működését három tényező segítette: a) *Kolozsvár*, amely az impériumváltáskor jelentkező adminisztrációs nehézségek áthidalása mellett⁸⁴ – a hiányos kommunikáció ellenére – mindvégig szemmel követte és útmutatásokkal látta el Tordát, különösen az utóbbit meghaladó egyházzjogi kérdésekben.⁸⁵ Torda különben minden lépéséről értesítette Kolozsvárt,⁸⁶ és a kompetenciáját meghaladó ügyekben annak jóváhagyását kérte.⁸⁷ b) A huszonkét éves kisebbségi lét *erős és jól működő kapcsolatrendszer*t eredményezett a különböző magyar intézmények között. Több forrásunk jelzi, hogy a dél-erdélyi magyar felekezetek kezdetektől fogva állandó együttműködési, partneri kapcsolatban állottak adminisztrációs, oktatási, szociális, pasztorációs kérdésekben.⁸⁸ Hasonló viszony állt fenn az Erdélyi Gazdasági Egylettel,⁸⁹ a „Hangya” Szövetkezeti Központtal⁹⁰ és a Romániai Magyar Népközösséggel.⁹¹ c) *Magyarország*, amely kolozsvári közvetítéssel a leghatékonyabb érdekvédelmi tényezőt jelentette. A diplomáciai támogatás mellett a teljes elszigeteltségből való kiutat is biztosította konzulátusain keresztül, miután ezek a hivatalos és folyamatos kapcsolattartás egyetlen csatornáiként működtek. Forrásaink szerint ugyanakkor Magyarország a második bécsi döntés után is folytatta a magyar egyházak anyagi támogatását.⁹²

Utánpótlás-nevelés kérdése

A határrevízió rendkívül előnytelen helyzetet teremtett a Romániában maradt egyházzsámra számára. A nehézségek elsősorban abból adódtak, hogy mindkét középiskola (Kolozsvár, Székelykeresztúr), a lelkészképző Teológiai Akadémiával egyetemben, a Magyarországhoz visszacsatolt egyházzsámhoz került. Ezzel az utánpótlás bázisai éppen azokon a területeken szűntek meg, amelyek az egyház önreprodukciójának alappilléreit képezték. A kérdés azonnali orvoslása ezért igen kiemelt figyelmet kapott. Annál is inkább, mivel a második bécsi döntéssel olyan méretű áttelepedés vette kezdetét az egyházi tisztviselők körében, amely nemcsak távlatilag jelentett problémát és vetített elő szomorú jövőképet, hanem azonnal éreztette hatását nemcsak az egyházi élet és munka minőségének hanyatlásában,⁹³ hanem intézményrendszerének elsorvadásában is.

A folyamatos áttelepedések miatt krónikussá váló lelkészhiányt a tordai vezetőség két módon próbálta orvosolni. Az egyik stratégia azonnali és ideiglenes, a másik távlati megoldást keresett. Előbbi kategóriába az EKTT 1943. június 29-i határozata tartozott a *lévita* intézmény bevezetésével, amely a megüresedett lelkészi állásokat kántor-tanítókkal kívánta feltölteni.⁹⁴ A szakemberhiány azonban a gyakorlatba ültetés esélyeit minimálisra csökkentette.⁹⁵ Mindössze Magyarországon vezetett eredményhez a próbálkozás, de a korabeli állapotokat jelzi, hogy az 1943. szeptember 5-én lelkészi munkakörrel is megbízott Csongvay Árpád⁹⁶ még ugyanazon esztendő végén áttelepedett Magyarországra. A távlati megoldást az intézményes keretek között folyó rendszeres képzés jelentette. Torda megkeresésére a Nagyenyeden létrehozott Református Teológiai Intézet vezetősége vállalta is az unitárius lelkészképzést,⁹⁷ de 1940–1944 közt mindössze egyetlen személy jelentkezett felvételre,⁹⁸ jöllehet Fekete Lajos brassói és Barabás Miklós nagyenyedi lelkészek legációra való felkészítéssel és küldéssel igyekeztek a középiskolás diákokat a papi pálya felé irányítani.⁹⁹

Hasonló gondok jelentkeztek az oktatás területén is. Szathmáry János egyházi jogtanácsos már 1941. július 29-én így referált a dél-erdélyi helyzetről Kolozsvárnak: az iskolaügyek gyengén állnak, tanítóik nincsenek, a lelkészeknek valószínűleg az 1941/1942. iskolai évben sem fogják engedélyezni az iskolai oktatást, tanítóképezdei növendékeik pedig nincsenek.¹⁰⁰ A tanítóhiányt az egyház többféleképpen próbálta pótolni. Az egyik legkézenfekvőbb megoldást a lelkészekkel történő helyettesítés szolgálta, de tökéletes megoldást ez sem szavatolhatott, mivel az állam ezek oktatói tevékenységét nem volt hajlandó elismerni.¹⁰¹ Folyamatos áttelepedésük pedig kezdetben a manőverezési lehetőségek beszűküléséhez, később azok megszűnéséhez vezetett. Egy másik korlátolt megoldási lehetőséget az átcsoportosítás biztosított,¹⁰² de később ez a stratégia is kudarcot vallott a tanítói kar áttelepedése miatt. A gondokat fokozta a működési engedélyek megvonása az állami hatóságok által,¹⁰³ és a kötelező munkaszolgálatra való behívás.¹⁰⁴ Kudarcot vallott a nyugdíjazott pedagógusok alkalmazásának kísérlete is, mivel számukra az állam csak a hadbavonult tanzemélyzet helyettesítését tette lehetővé.¹⁰⁵

A perspektivikus és szilárd alapú utánpótlás megteremtésének céljából 1942-ben ösztöndíj alapot hoztak létre (*Belsőemberi Pályára Készülő Ifjak Segélyalapja*), amely a továbbtanulni óhajtó és egyházi szolgálatra készülő középiskolás diákokat részesítette pénztámogatásban.¹⁰⁶ Az ösztöndíj alapját több forrás biztosította: egyéni adományok, önálló források, a lelkészek fizetése. Indításakor a program sikeres kezdeményezést vetített előre (az 1942/1943. iskolai évre az EKTT szelekciós úton húsz tanulót jelöl-

hetett ki, támogatásukra pedig 190 000 lejt irányzott elő),¹⁰⁷ kiértékelését azonban az 1944-ben bekövetkezett változások lehetetlenné teszik. Mindamellet számolnunk kell azzal a realitással, melyről Lőrinczy Dénes – az egyházszerzés kudarcait ecsetelő beszámolójában – az utánpótlással kapcsolatosan nyilatkozott. *„Pedig a mai körülmények között igazán minden lehető megtettünk, ami csak a rendelkezésünkre állott közügyeink szolgálása terén. És amit nem oldott meg annakidején 22 esztendő a maga »végleges elrendezésével«, mit tehetnének e tekintetben, mikor alig néhány középiskolás növendékkel rendelkezünk. És ezek is, ha szerét tehetik, mennek át, mint ahogy átmegy mindenki, akit a mai fiatalok közül katonai szolgálatra hívnak be.”*¹⁰⁸ [kiemelés – P. J.] Borúlatoan, az utánpótlás reménytelenségéről nyilatkozott egyébként Árkosi is 1942 novemberében.¹⁰⁹ Az utánpótlás-képzés eredményességét tehát – akárcsak az adminisztrációét – felülírta és döntően befolyásolta Bukarest politikája.

Összegzés

A három egyházkörbe (aranyostordai, küküllői, felsőfehéri) szerveződő, 53 egyházközséget (51 anya-, két leányegyházközség) magába foglaló dél-erdélyi egyházrész életét, amint azt a fentiekben vázolt folyamatok mutatják, fokozatos társadalmi tévesztés, intézményi, demográfiai és tevékenységi sorvadás, leépülés jellemezte. A működéshez szükséges közigazgatást ugyan sikerült Tordának ellátnia, de egy sor olyan jellegű problémával szembesült, melyek távlatilag az Árkosi által megfogalmazott jövőképet vetítették előre. A román állam totalitárius berendezkedése és magyarságpolitikája ugyanis olyan folyamatokat indított el, melyek teljesen felülmúlták Torda mozgásterét. A problémák legfőbb gyökerét a humán erőforrás-hiány képezte, melynek dinamikáját a román állam diszkriminatív intézkedései szabályozták. Torda tehát folyamatos kényszerpályán mozgott, ennek iránya pedig az Árkosi-féle diagnózis felé gravitált. Mindezt 1943-ban a kolozsvári EKT vezetősége – a Gál Miklóssal való találkozás után – ugyancsak megerősítette: *„[...] ottani egyházunk helyzete nehéz és a jövőt illetőleg szomorú kilátásokkal küzd, főleg a minduntalan növekvő papi és tanítói hiány miatt.”*¹¹⁰

Jegyzetek

¹ Ürmösi Unitárius Egyházközség Levéltára (a továbbiakban: ÜUELt), 1940. évi csomó, 298/1940.

² Fejezetünkben az alábbi munkákra támaszkodtunk. L. Balogh Béni: *A magyar–román viszony és az erdélyi kérdés 1940–1944 között*. In Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Történelmünk a Kárpát-medencében*. Kolozsvár, 2006, Komp-Press Kiadó, 19–29. o.; L. Balogh Béni – Bárdi Nándor: *A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően*. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 162–167. o.; L. Balogh Béni: *Az Antonescu-rezsim békeelképzelései 1940–1944 között. Századok*, 2007. 1. sz. 3–27. o.; Uő: *Az „idegháború” kezdete*. In Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Somorja, 2006, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 101–121 o.; Benkő Levente: *Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944)*. *Pro Minoritate*, 2002. Ősz. 7–41. o.

³ Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (a továbbiakban: EUEGyLt), Mo. 6/1519/1940.

- ⁴ *Unitárius Jövendő* (a továbbiakban: UJ), 1940. 9–10. sz. 110. o.
- ⁵ Uo.
- ⁶ Magyarországi, Alsófelsőszentmihály, Lupény, Mészki, Bethlenszentmiklós, Dicsőszentmárton, Harangláb, Küküllődombó, Magyarásáros, Magyarzsákod, Petrosény, Szind.
- ⁷ UJ, 1941. 10. sz. 62. o.
- ⁸ EUEGyLt, R. 69/83/1943. Nyilvánossági joga egyiknek sem volt.
- ⁹ EUEGyLt, Tordai csomó, 6–16/ad 470/1941.
- ¹⁰ EUEGyLt, R. 69/83/1943.
- ¹¹ EUEGyLt, R. 46/1355/1943. Egyházi Képviselő Tanács Torda, jegyzőkönyv (a továbbiakban: EKTT jkv.) 1943. június 29. 5. jegyzőkönyvi pont (jkvp.), 5–6. o.
- ¹² EUEGyLt, R. 57/427/1944. Elnöki Értekezlet (a továbbiakban: EÉ jkv.), 1943. augusztus 30. 301. jkvp. 83–84. o.; EUEGyLt, R. 58/638/1944. EÉ jkv. 1944. január 18. 47. jkvp. 16. o.
- ¹³ EUEGyLt, R. 51/1846/1943. EKTT jkv. 1943. december 8. 11. jkvp. 38. o.
- ¹⁴ Egyetlen iskolafelállítási kísérletről tudunk az Ürmösi Egyházközség esetében. Az állami szervek azonban megválaszolatlanul hagyták az egyházközség kérését. ÜUELt. 1941. évi iratsomó, 46/1941.
- ¹⁵ EUEGyLt, R. 57/427/1944. EÉ. jkv. 1943. szeptember 28. 353. jkvp. 98. o.
- ¹⁶ EUEGyLt, R. 46/1355/1943. EKTT jkv. 1943. június 29. 8. jkvp. 6. o. A mészki iskola tanítónője az engedély hiánya miatt lemondott állásáról.; EUEGyLt, R. 58/683/1944. EÉ 1944. március 22. 136. jkvp. 44. o.
- ¹⁷ EUEGyLt, R. 46/1355/1943. EKTT jkv. 1943. június 29. 4. jkvp. 5–6. o. Az egyház ellenlépésként egyrészt az érintettek működési engedélyének megszerzésével próbálkozott, másrészt tanítóit, lelkészeit az oktatói munka végzésére utasította a folyamatosság fenntartásának szándékával.
- ¹⁸ EUEGyLt, R. 58/683/1944. EÉ jkv. 1944. január 18. 54. jkvp. 17–18. o. Alsófelsőszentmihály tanítónőjétől erre hivatkozva vonta meg az engedélyt a Vallásügyi Minisztérium. Nem véletlen tehát, hogy a Vallásügyi Minisztérium kimutatást kért azokról az egy tanerős iskolákról, melyeknek élén tanítónő állt. EUEGyLt, R. 51/1846/1944. EKTT 1943. december 8. 4. jkvp. 32. o.
- ¹⁹ EUEGyLt, R. 25/890/1942. (Haranglábi, magyarszásváti tanítók.)
- ²⁰ EUEGyLt, R. 24/888/1942.
- ²¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi Osztály iratai (a továbbiakban: K 28), 12. cs., 50. tétel, 1942-0-21479.
- ²² EUEGyLt, R. 29/1278/1942; EUEGyLt, R. 29/783/1942; EUEGyLt, R. 32/ad 1542/1943.
- ²³ EUEGyLt, R.32/ad 1542/1943. (2251/Pol. – 1943. sz. külügyminiszteri leirat.)
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ EUEGyLt, R. 32/ad 1542/1943. (EKT 1943. május 13-i határozata); EUEGyLt, R. 32/ad1542/1943. (EKT 1943. május 17-i válaszelevele.)
- ²⁶ EUEGyLt, R. 32/ad 1542/1943. (Mikó Imre 1943. február 17-i levele Csifó Nagy László egyházi titkárhoz.)
- ²⁷ EUEGyLt, R. 11/1166/1941.
- ²⁸ EUEGyLt, R. 35/1714/1942; A lelkészek és a magyar lakosság lelki megfélemlítésébe, fizikai bántalmazásába a román lakosságot is bevonták a hatóságok. EUEGyLt, R. 32/1542/1942. (Buzogány Kálmán 1942. november 14-i jelentése.)
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Uo.
- ³¹ EUEGyLt, R. 40/822/1943.
- ³²
- ³³ EUEGyLt, R. 69/83/1943.
- ³⁴ EUEGyLt, Mo. 6/1519/1940. A Magyarországi Unitárius Egyház Zsinati Főtanácsa Marosvásárhelyen a város háza dísztermében 1941. évi június hó 9-én tartott ülésének jegyzőkönyve. Kolozsvár, 1941. 26. o.
- ³⁵ *Keleti Újság*, 1940. XXIII. 268. sz.

- ³⁶ EUEGyLt, Tordai csomó, ad 789/1941. Ez a jelentés a határrevízió pillanatának népesedési viszonyait rögzíti, nem pedig az 1942-es realitásokat. Torda „csúsztatásának” háttérben lélektani és gyakorlati okok álltak.
- ³⁷ EUEGyLt, Ev. I. 1944.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ ÜUELt, 1943. évi iratcsomó, iktatószám ad 31/1943.
- ⁴⁰ EUEGyLt. R. 49/1446/1943.
- ⁴¹ EUEGyLt, R. 51/1846/1943. EKTT. jkv. 1943. december 8. 14. jkvp. 52–53. o.
- ⁴² A Székelykeresztúri Unitárius Br. Orbán Balázs Gimnázium Évkönyve: 1940/41, 1941/42, 1943/43, 1943/44; A Kolozsvári Unitárius Gimnázium Évkönyve: 1940/41, 1941/42, 1942/43, 1943/44.
- ⁴³ EUEGyLt. R. 69/83/1943. „*A bécsi döntés után ugyanis híveink olvasatlanul mentek át a határon és mennek ma is. Papok, tanítók, énekvezérek, iparosok, ügyvédek, orvosok és a hívek színe-virágai mentek el úgy, hogy vannak egyházközségek, amelyekből eltűnt az ifjúság és csak az öregek és a nők maradtak itthon. Elnéptelenedés folytán már megszűnt a bucaresti és aranyosgyéresi eklézsia.*”
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ *Monitorul Oficial*, 19 octombrie 1940. Decret-Lege nr. 2548. 5997–5999. o.; *Monitorul Oficial*, 15 februarie 1941. Decret-Regal 758.; *Monitorul Oficial*, 6 februarie 1941. Decret-Lege nr. 236. 553–556. o.; EUEGyLt. R. 46/1355/1943. EKTT. jkv. 1943. június 29. 2. jkvp. 1. o.
- ⁴⁶ EUEGyLt, R. 25/860/1942.; A dél-erdélyi egyházrész egyetlen kiadványa: az *Unitárius Jövendő* Kovács Lajos brassói lelkész halálával megszűnt megjelenni. EUEGyLt, R. 57/427/1944. EÉ jkv. 1943. március 15. 69. jkvp. 21. o.; A későbbiekben nem sikerült ennek újjáélesztése, sem pedig más kiadványok megjelentetése.
- ⁴⁷ EUEGyLt, R. 25/860/1942.
- ⁴⁸ ÜUELt, 1942. évi iratcsomó, 212/1942.
- ⁴⁹ EUEGyLt, R. 51/1846/1943. EKTT jkv. 1943. december 8. 19. jkvp. 34. o.
- ⁵⁰ ÜUELt, 1941. évi iratcsomó, 14/1941.; ÜUELt, 1941. évi iratcsomó, 126/1941.
- ⁵¹ EUEGyLt. R. 58/638/1944. EÉ jkv. 1944. március 7. 115. jkvp. 37–38. o.
- ⁵² EUEGyLt, R. 46/1355/1943. EKTT jkv. 1943. június 29. 27. jkvp. 3. o.
- ⁵³ EUEGyLt, R. 46/1355/1943. EKTT jkv. 1943. június 29. 31. jkvp. 16. o.
- ⁵⁴ EUEGyLt. R. 46/1355/1943. EKTT jkv. 1943. június 29. 3. jkvp. 1. o., 10. jkvp. 2. o., 36. jkvp. 4. o., 37. jkvp. 4. o. (December 1., Január 28., Hősök Napja, Románia hadbalépésének évfordulója.)
- ⁵⁵ ÜUELt, 1941. évi iratcsomó, 81/1941. (Temető Bizottságok felállítása); ÜUELt, 1941. évi iratcsomó, 88/1941. (Tisztasági Hetek szervezésének támogatása); ÜUELt, 1941. évi iratcsomó, 67/1941. (Hadbavonultak segélyezése körüli visszaélések lelkészek általi leleplezése); ÜUELt, 1941. évi iratcsomó, 86/1941. (Lelkeszi segítség a „kereskedelem moralizálásában”); ÜUELt, 1941. évi iratcsomó, 90/1941. (Iskolai énekkarok szervezése).
- ⁵⁶ EUEGyLt., R. 57/427/1944. EÉ jkv. 1943. január 26. 6. o.
- ⁵⁷ EUEGyLt, R. 22/734/1942; EUEGyLt, R. 69/83/1943.
- ⁵⁸ Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș, fond Pretura Plășii Odorhei-Saschiz, dos. 115. f. 89.
- ⁵⁹ EUEGyLt. R. 25/860/1942. „*Gazdaságilag leromolva, adókkal, belső kölcsönökkel és most visszacsatolási adóval agyonterhelve, alig bírják híveink a terheket. A falvakban alig van munkaerő a fiatalok »átmenetele« miatt. A kettészakadt családok pedig lelkileg is roppant nyomás alatt élnek.*”; EUEGyLt, R. 10/1118/1941. „*A levél elején keserűen panaszolja el Pataki András afia, hogy »az anyanyelven való beszéd után az írást is eltiltották«, megverik azt, aki magyarul beszél, minden semmiért hadbírótság elé állítják, legnagyobb dologidőben elviszik utat csinálni 2-3 hétre s lovát egész nyárra.*”; EUEGyLt, R. 32/1542/1942. „*A román hatóságok igyekeznek a magyarokat elszegényíteni és kiüldözni. A magyar papokban látják az akadályt.*”

Ezért mindent kitalálnak a magyar papok ellen, hogy kiüldözzék, vagy börtönbe juttassák. Ebben a nagy küzdelemben támasz nélkül van a dél-erdélyi magyar papság. A dél-erdélyi magyarság le van szegényedve, rongyolódva, mindenét elvették, mindenéből kifosztották. Bátran mondhatjuk, hogy ruha nélkül, cipő nélkül, kenyér és élelem nélkül áll. Ha a magyar kormány gyorsan nem talál módot arra, hogy a helyzeten változtasson, a dél-erdélyi magyarság teljesen megsemmisül.”

⁶⁰ EUEGyLt, R. 8/728/1941.

⁶¹ EUEGyLt, R. 20/379/1942.

⁶² ÜUELt, 1943. évi iratcsomó, 20/1943.

⁶³ EUEGyLt, R. 69/83/1943.

⁶⁴ Egyházi Képviselő Tanács (a továbbiakban: EKT) jkv. 1940. szeptember 20. 273. jkvp. 338. o.; EUEGyLt, Mo. 6/1519/1940.

⁶⁵ EUEGyLt, Mo. 6/1519/1940.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ EKT jkv. 1940. november 7. 310. jkvp. 374. o.

⁶⁸ EUEGyLt, Mo. 6/1519/1940. (Árkosi Tamáshoz és Gál Miklóshoz intézett tájékoztató.)

⁶⁹ UJ, 1940. 9–10. sz. 109–110. o.

⁷⁰ Uo. 109. o.

⁷¹ EUEGyLt, R. 69/83/1943.; EUEGyLt, R. 22/734/1942. „Egyházközségeink, köreink és központi ügyvitelünk súlyosan érzik a gyűléskorlátozásokat. Helyenkint könnyítenek a helyi hatóságok, de általában mind a mozgás, mind a gyűlésezés rendkívül korlátozott.”

⁷² EUEGyLt, R. 69/83/1943.

⁷³ Uo.

⁷⁴ EUEGyLt, R. 57/427/1944. EÉ jkv. 1943. március 15. 25. o.; EUEGyLt, R. 77/ad 732/1942.; Információink szerint 1940 augusztusától 1944 szeptemberéig öt alkalommal sikerült az egyházkormányzást hivatott testület üléseit összehívni (1940. november 16., 1941. december 11., 1942. november 17., 1943 június 29., 1943. december 8.).

⁷⁵ EUEGyLt, R. 69/83/1943.

⁷⁶ Uo.

⁷⁷ ÜUELt, 1942. évi iratcsomó, 136/1942.

⁷⁸ ÜUELt, 1942. évi iratcsomó, 225/1942.

⁷⁹ ÜUELt, 1942. évi iratcsomó, 6/1942.

⁸⁰ EUEGyLt, R. 25/860/1942.

⁸¹ EUEGyLt, R. 57/427/1944. EÉ jkv. 1943. május 7. 148. jkvp. 43–44. o.; EUEGyLt, R. 57/427/1944. EÉ jkv. 1943. április 29. 120. jkvp. 36. o.

⁸² EUEGyLt, R. 46/1355/1943. EKTT jkv. 1943. június 29. 1., 2., 4. jkvp. 20. o.; EUEGyLt, R. 25/860/1942.

⁸³ EUEGyLt, R. 51/1846/1943. EKTT jkv. 1943. december 8. 12. jkvp. 34. o.

⁸⁴ EUEGyLt, R 3/1666/1940.; EUEGyLt, R. 4/1768/1940.; EUEGyLt, R. 8/728/1941.

⁸⁵ EUEGyLt, R. 62/189/1944.; EUEGyLt, R. 48/1361/1943.

⁸⁶ EUEGyLt, R. 51/1846/1943.

⁸⁷ EUEGyLt, R. 57/ad427/1944.; EUEGyLt, R. 47/1360/1943.; EUEGyLt, R. 47/ad1360/1943.

⁸⁸ EUEGyLt, R. 58/683/1944. EÉ jkv. 1944. február 1. 55. jkvp. 19. o.; EUEGyLt, R. 57/427/1943. EÉ 1943. november 30. 441. jkvp. 122–123. o.

⁸⁹ EUEGyLt, R. 58/683/1944. EÉ jkv. 1944. március 22. jkv. 134. jkvp. 43–44. o.

⁹⁰ ÜUELt, 1940. évi iratcsomó, 290/1940.; EUEGyLt, R. 3/ad1666/1940.

⁹¹ EUEGyLt, R. 19/2018/1941.; EUEGyLt, R. 40/822/1943.

⁹² MOL, K. 28, 198. cs., 367. tétel 17. 7–13. o.

⁹³ EUEGyLt, R. 69/83/1943.

⁹⁴ EUEGyLt, R. 46/1355/1943. EKTT. jkv. 1943. június 29. 28. o. „EKTT szükségét érzi annak, hogy a lelkeszi utánpótlás ezidőszertinti rendkívüli nehézségei miatt, a lelkeszhiány egyre súlyosabban érezhető nyomasztó volta ellensúlyozására lévitai minőségben, a lelkeszi és tanítói, illetve

a lelkeszi és énekvezéri teendők végzésére, megfelelő felkészültséggel, illetve képesítéssel bíró okleveles énekvezér-tanítókat alkalmazzon oly egyházközségekben, hol ezidőszert se a lelkeszi, sem a tanítói, illetve énekvezéri állás betöltve nincsen.”

⁹⁵ EUEGyLt, R. 58/683/1944. EÉ. jkv. 1944. január 7. 27. jkvp. 7–8. o.

⁹⁶ EUEGyLt, R. 57/427/1944. EÉ. jkv. 1943. szeptember 28. 98. o. Csongvay nem végezhetett keresztelési, esketési és temetési szertartásokat.

⁹⁷ EUEGyLt, R. 57/427/1944. EÉ. jkv. 1943. október 19. 384. jkvp. 106. o.

⁹⁸ EUEGyLt, R. 57/427/1943. EÉ. jkv. 1943. november 26. 406. jkvp. 114. o.; Götz Endre nem kezdhette meg tanulmányait, mert besorozták. EUEGyLt, R. 58/638/1944. EÉ. jkv. 1944. január 7. 16. jkvp. 4–5. o.

⁹⁹ EUEGyLt, R. 57/427/1944. EÉ. jkv. 1943. február 10. 12. o.; EUEGyLt, R. 57/427/1944. EÉ. jkv. 1943. április 9. 118. jkvp. 35. o.; ÜUELt, 1943. évi iratcsomó, 80/1943.

¹⁰⁰ EUEGyLt, R. 10/1118/1941.

¹⁰¹ EUEGyLt, R. 22/734/1942.

¹⁰² EUEGyLt, R. 46/1355/1943 EKTT. 1943. június 29. 10. o.; EUEGyLt, R. 57/427/1944 EÉ. 1944. január 18. 17. o.

¹⁰³ EUEGyLt, R. 57/427/1944 EÉ. jkv. 1943. május 25. 53. o. Lukács Margit mészköi tanítónő 1943 áprilisában ezért lemondott állásáról.

¹⁰⁴ EUEGyLt, R. 58/683/1944 EÉ. jkv. 1944. március 22. 46. o.; EUEGyLt, R. 25/860/1942.; EUEGyLt, R. 25/860/1942.

¹⁰⁵ EUEGyLt, R. 51/1355/1943 EKT. jkv. 1943. június 29. 5. o.

¹⁰⁶ ÜUELt, 1942. évi iratcsomó, ad 145/1942.; ÜUELt, 1942. évi iratcsomó, ad 167/1942.; ÜUELt, 1942. évi iratcsomó, 164/1942.

¹⁰⁷ ÜUELt, 1942. évi iratcsomó, 225/1942.

¹⁰⁸ EUEGyLt., R. 25/860/1942.

¹⁰⁹ EUEGyLt, R. 69/83/1943.

¹¹⁰ EUEGyLt, R. 58/ad 683/1944.